

Поняття соціальних норм та їх ознаки // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Право». – Х. : ХНПУ, 2011. – Вип. 16. – С. 24 – 30. (0,5 др. арк.)

УДК 349.2

Тихонович Л. А.

## ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ ТА ЇХ ОЗНАКИ

**Анотація.** У статті розглянуто визначення поняття “соціальна норма”, виділені головні ознаки соціальних норм, їх співвідношення з технічними нормами. Окреслено основні наукові позиції з досліджуваної проблеми, подане її власне бачення.

**Ключові слова:** соціальна норма, технічна норма, правило поведінки, нормативність, загальність, системність.

**Аннотация.** В статье рассматривается определение понятия “социальная норма”, выделяются главные признаки социальных норм, их соотношение с техническими нормами. Очерчены основные научные позиции по исследуемой проблеме, предлагается ее собственное видение.

**Ключевые слова:** социальная норма, техническая норма, правило поведения, нормативность, всеобщность, системность.

**Abstract.** In the article definition of the notion “social norm” is examined, principle characteristics of social norms and their correlation with technical norms are emphasized. Main scientific positions of the investigated issue are outlined, their own meanings are presented.

**Key words:** social norm, technical norm, maxim, normativeness, universality, system.

**Постановка проблеми.** На сучасному етапі розвитку суспільства діяльність людей, їх поведінка і відношення визначаються різноманіттям існуючих у суспільстві норм і правил, які у сукупності регулюють вплив на розвиток суспільних відносин. До людей давно прийшло усвідомлення того, що у кожному суспільстві існують визначені правила поведінки. Видатний французький юрист Леон Дюгі писав, що вже внаслідок того, що люди є частиною соціальної групи і навіть усього людства, вони підпорядковуються обов’язковому для них правилу поведінки [5, с. 6-7]. Удосконалення суспільних відносин вимагає свідомого дотримання громадянами суспільних норм, яке є неможливим без їх розуміння і

аналізу. Тому, проблема розкриття поняття соціальних норм та визначення їх ознак була і залишається актуальною в юридичній науці.

**Аналіз актуальних досліджень.** Розгляд проблеми соціальних норм та їх ознак подається у працях М. І. Бару, С. І. Вільнянського, О. Г. Дробницького, М. М. Кулажнікова, С. В. Курильова, О. А. Лукашкової, П. О. Недбайло, В. С. Нерсисянц, П. І. Новгородцева, В. Б. Ольшанського, Є. М. Пенькова, П. Т. Полежай, О. Ф. Скакун, Т. І. Тарахонича, В. С. Шелестова та інших.

**Мета статті** – розкрити поняття соціальної норми як юридичної категорії та схарактеризувати основні її ознаки.

**Виклад основного матеріалу.** Становлення соціальних норми відбувається одночасно з виникненням і розвитком людського суспільства у зв'язку з необхідністю охопити та врегулювати поведінку людей загальними правилами. Головним призначенням таких загальних правил є забезпечення дисципліни і порядку у суспільному житті. Вони являють собою необхідну й елементарну умову підтримки зв'язків людей. Суспільне життя вимагає наявності таких правил, з якими б люди могли узгоджувати свою поведінку, вчинки, розраховувати на певні результати і бути у них впевненими.

Починаючи з давнини у людей складалося уявлення про правила поведінки, які або схвалюються, або засуджуються оточуючими. Поняття повинного та забороненого людям давала міфологія та релігія. У наш час діяльність людей, їх поведінка і відношення визначаються сукупністю існуючих у суспільстві правил, які мають регулюючу дію на розвиток суспільних відносин.

Людина – істота суспільна, яка може жити і розвиватися тільки у певній спільноті, де можливе виникнення певних непорозумінь. Люди не можуть жити розрізнено, а, живучи разом, не можуть постійно залишатися у злагоді. Саме тому людство прагне до створення певних правил гуртожитку людей. Ці правила завжди підказувалися природною необхідністю постійного порядку. Їх наявність робить можливим злагоджене співіснування людей у суспільстві [15, с. 104].

З метою врегулювання виникаючих у процесі спільного гуртожитку людей суперечок, конфліктів знаходяться і виробляються авторитетні, справедливі

вимоги. Оскільки справедливість – явище об'єктивне, то одного разу знайдені справедливі вимоги перетворюються у загальні правила, норми.

У великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття “норма” визначається як: звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок, стан; зразок, правило поведінки людей у суспільстві; установа міра, розмір чого-небудь[3, с. 626]. Термін “норма” латинського походження і в буквальному перекладі означає регулююче, керівне правило, вірєць. Частіше за все під нормою розуміють певне правило, встановлене людьми і звернене до людей з метою раціоналізації їх поведінки у тій або іншій сфері життя.

У філософському словнику поняття “норма” (від лат. *norma* – правило, вірєць) в широкому розумінні розглядається як “обмеження, якому підпорядковано певний процес чи його результати; суспільно-історично визначена міра, спосіб задоволення потреби, реалізації тієї чи іншої ситуації”[18, с. 452]. Поняття “норма” поширене в багатьох науках. Історично, перехідний характер норми свідчить про її суспільне походження та соціальну визначеність. Зміст кожної норми визначається у межах даної конкретно-історичної практики. Норми – зовнішній вияв цінностей (внутрішнього світу людини, того, що для людини значуще, вище за все).

Норма завжди є правилом необхідної і можливої в її межах поведінки, яка зобов'язує, забороняє, дозволяє певну дію. Вона є вимогою, яка постулює необхідний зв'язок між людьми, і пов'язана із загрозою невивідних наслідків для кожного, хто відійде від неї.

За об'єктом нормування розрізняють норми у межах органічного та неорганічного світу і соціальні норми [11, с. 212]. Тому, як правило, науковці поділяють всі норми на дві групи: соціальні та технічні. Поняття “технічні норми” використовується у широкому розумінні. Воно включає в себе крім суто технічних норм й інші (санітарно-гігієнічні, екологічні, біологічні тощо). “Матеріальні цінності і блага, що створюються в процесі виробництва, – це результат праці людей, результат їх цілеспрямованого впливу шляхом певних дій,

рухів, прийомів на окремі предмети навколишнього світу з метою створення інших предметів чи отримання результатів” [17, с. 14].

Загальне у технічних і соціальних норм те, що вони є нормами, і те, що мають справу з людською діяльністю. Їх головна відмінність – у предметі регулювання. На думку О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородського, технічні норми виражають правила об’єктивно-доцільної поведінки, вказують на практичний ефект від дотримання даних норм, незалежно від того, яка група людей буде за ними діяти [8, с. 125-126].

Проблема соціальних норм у науці не є новою, у зв’язку з чим існує багато досліджень за даною проблематикою, відповідно висуваються різні теорії, визначення, класифікації соціальних норм, досліджуються їх сутність та характерні ознаки.

В українській словниковій літературі поняття “соціальний” розглядається як: пов’язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний; породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу; існуючий у певному суспільстві; здійснюваний у суспільстві; зумовлений поділом суспільства на класи [3, с. 1164].

Соціальні норми визначаються як стандарти діяльності, що склалися історично або усталилися як певні правила поведінки, виконання яких окремою людиною чи групою людей є необхідною умовою підпорядкування особистої діяльності суспільним вимогам. Вони встановлюють взаємні відносини між людьми. Соціальні норми – це певні, загальнообов’язкові еталони, зразки, правила поведінки, які діють безперервно у часі і по відношенню до невизначеного кола осіб і необмеженої кількості випадків, що регулюють взаємовідносини людей у суспільстві [2, с. 33].

Як правила поведінки загального характеру, які складаються у відносинах між людьми у суспільстві та регулюють їх поведінку, соціальні норми забезпечуються різними способами соціального впливу. Сутність соціальних норм у тому, що вони є не просто правилами (бо правила існують і в несоціальних

утвореннях – таких, наприклад, як математика, граматики тощо), а правилами, що мають чітко виражений соціальний характер.

П. О. Недбайло зазначає, що соціальні норми – це правила загального характеру, які відображають потреби суспільного життя та мають вирішальне значення для практичної діяльності людей [13, с. 5]. Він наголошує, що соціальні правила (норми) – це не тільки міра поведінки, а й вимоги, що висуваються суспільством до особистості поводити себе певним чином, а не інакше. Мета застосування соціальних правил – регулювання суспільних відносин шляхом регламентації діяльності людей. У зв'язку з цим будь-яка соціальна норма виступає критерієм оцінки поведінки людей і засобом контролю за їх діяльністю з боку суспільства. Без норм неприпустима жодна практична діяльність людей. Сутність норми як соціального явища, на думку науковця, складається саме у вимозі, зверненої до людей, до їх суспільного життя. Норма вимагає, щоб поведінка людей їй відповідала. Це – вказівка про те, якою саме повинна бути поведінка людей на думку суспільства [12, с. 20].

Є. М. Пеньков вбачає в соціальних нормах модель суспільних відносин і поведінки людей у певних ситуаціях і визначає їх як обумовлені суспільним буттям вимоги, що висуваються суспільством до поведінки особистості у її взаємовідносинах з тими чи іншими спільнотами та іншими людьми, до діяльності соціальних груп і суспільних інститутів. Ці вимоги, виражені у певних правилах, виступають: а) як засіб орієнтації соціальної поведінки кожної окремої особистості або спільноти у певній ситуації; б) як засіб контролю за їхньою поведінкою з боку суспільства. Такий зміст соціальних норм дозволяє їм бути регулятором суспільних відносин і поведінки людини [16, с. 52].

Необхідність у соціальних нормах викликана тим, що, хоча вчинки людей причинно-обумовлені суспільно-історичними обставинами, вони не є фатальними. Людина має певну свободу вибору поведінки, у неї буває декілька об'єктивно можливих варіантів поведінки, тобто люди володіють відносною самостійністю у вирішенні питання про те, як вчинити у певних конкретних випадках. Щоб спрямувати поведінку і діяльність людини у необхідному для

суспільства напрямі, необхідна норма у якості критерію оцінки і регулятора її вчинків. Іншими словами, соціальні норми пов'язані з вольовими вчинками людей у суспільному житті, бо не можна зобов'язувати, забороняти або дозволяти такі дії, які не залежать у тій чи іншій мірі від волі людини.

Виникнення соціальних норм та їх розвиток виражають тенденцію суспільства до самопідтримки, що виявляється у процесі обміну матеріальними і духовними благами. Об'єкти обміну виступають у якості тих цінностей, які людина намагається отримати, освоїти, і тому обмінні відносини набувають нормативно-ціннісного характеру, а повторювані, стійкі зв'язки, що виникають у ході обміну діяльністю, благами матеріального і духовного характеру, стають звичними еталонами соціальної поведінки [10, с. 14].

Будь-яка соціальна норма – це відоме веління з метою упорядкування суспільного життя, яке розраховане на невизначену кількість типових випадків, має загальний характер, звернене до всіх і до кожного, хто може опинитися в умовах, передбачених нормою. Веління у якості індивідуального розпорядження, відданого виконавцю за окремим випадком і вичерпне одноразовим виконанням, не є нормою, бо не являє собою загального правила.

Обмежуючи притягання кожної окремої людини, соціальні норми дають можливість встановити суспільний порядок, захистити слабкого від утиску сильного та привчити людей до обдуманого і виваженого поведінки. Вони покликані не тільки вирішувати всі виникаючі суперечки, але і попереджувати їх виникнення: кожний заздалегідь знає, що він “може” і чого він “не може”, треба лише познайомитися з цим правилом [6, с. 64].

Соціальні норми характеризуються певними ознаками:

- нормативність є головною ознакою, виходячи із самого терміну “соціальна норма”. Нормативні соціальні регулятори встановлюють конкретні, чіткі рамки для поведінки учасників суспільних відносин, містять однакову міру поведінки, тобто норму. За цією ознакою нормативності соціальні норми відрізняються від ненормативних регуляторів поведінки, які також впливають на життя людини і суспільства і виступають мотивацією багатьох людських вчинків.

На відміну від нормативних регуляторів ненормативні персоніфіковані, вони не містять загального правила поведінки, яке б розповсюджувалося на усі аналогічні випадки, регулюють лише конкретну ситуацію для конкретної особистості. А. Б. Венгеров виділяє ціннісний, директивний, інформаційний ненормативні регулятори та пророкування [4, с. 301-303].

- мають можливість служити регуляторами суспільних відносин. Людина виступає учасником найрізноманітніших суспільних відносин. Соціальні норми регулюють суспільних відносин взагалі і трудових зокрема. Поява соціальних норм і свідомого нормативного регулювання пов'язана з виникненням людського суспільства. Соціальні норми утворюються у наслідку свідомо-вольової діяльності людей як вищої форми відображення об'єктивного світу. Людина у процесі спілкування, освоєння, пізнання оточуючої дійсності, узагальнюючи накопичені знання і досвід, випрацьовує правила поведінки, які конкретизуються у вигляді соціальних норм. Будь-яка соціальна норма є приписом, призначеним певним людям (тобто регулює їх поведінку). Норма, яка б приписувала відому поведінку "нікому" – безглузда і неможлива [6, с. 67].

- спрямовані на визначене коло суспільних відносин, а саме взаємовідносини між людиною і суспільством або іншою соціальною групою. Вони приписують порядок людських відносин як правильний і необхідний і спрямовані на впорядкування тільки тих відносин, які складаються в суспільстві у процесі спільної виробничої, суспільної діяльності людей, а також у сім'ї, побуті, в усіх сферах взаємовідносин між людьми [14, с. 70].

- мають загальний характер. Існує думка про соціальні норми як певні вимоги, які висуваються суспільством до поведінки особистості в її взаємовідносинах з тими чи іншими спільнотами та іншими людьми [16, с. 52]. Загальний характер соціальної норми означає те, що вона адресується всім, хто опиняється у визначеній якості й у визначених умовах, які передбачені нею. Виражаючи певне правило поведінки, соціальна норма розповсюджує свою дію не тільки на конкретну особу, але і на осіб, що потрапляють у схожі ситуації. Наприклад, люди, що володіють особливими якостями (неповнолітні), особливим

положенням (роботодавці), особливою владою (судді). Предмет регулювання соціальних норм – стандартні, типові, широко розповсюджені відносини. Відбувається формування офіційних моделей правомірної поведінки – що можна, необхідно або неможна робити при утворенні певних, заздалегідь встановлених обставин [15, с. 105]. Звичайно, при такому регулюванні важко провести облік усіх об'єктивних особливостей кожної ситуації, а також персональних якостей осіб, на яких звернене регулювання, але кожного разу не буде виникати потреба вирішувати проблему спочатку, бо правило, викладене у соціальній нормі, містить рішення можливої проблеми і поширюється на усіх осіб, які потрапляють в аналогічну ситуацію. Слід зауважити, що для різних видів соціальних норм загальність виявляється по-різному. Так, наприклад, норми моралі й норми права відрізняються одна від одної за кількістю адресатів, за дією у часі та просторі, за ступенем обов'язковості і тим самим за колом відносин, які фактично регулюються. Тому загальність характеру соціальних норм – поняття відносне і залежить від конкретного виду норми.

○ являють собою обов'язкові правила поведінки. Питання про ступінь обов'язковості соціальних норм в юридичній літературі розглядається неоднозначно. Так, О. С. Іоффе і М. Д. Шаргородський наголошують на тому, що норми встановлюють лише необхідну поведінку [8, с. 123]. Такої ж точки зору дотримується П. О. Недбайло, який визначає соціальну норму не лише як міру поведінки, а й як вимогу, що висувається до людини з боку суспільства діяти так, а не інакше [12, с. 19]. Різну ступінь обов'язковості можна розглянути на прикладі норм права і норм моралі. Незважаючи на те, що мораль вважається більш м'яким регулятором порівняно з правом, деякі автори небезпідставно вважають, що норми моралі мають більшу ступінь обов'язковості. Зміст моралі визначається такими поняттями, як обов'язок, відповідальність за свої вчинки; мораль встановлює безкомпромісні вимоги. Право ж містить в собі не тільки обов'язки, але, у першу чергу, права і дозволи. Серед норм права можна виділити норми, що мають диспозитивний характер, закріплюють дозволи і рекомендації. Нам імпонує думка з цього питання М. Г. Александрова, який розглядав соціальні



норми як судження про те, який варіант поведінки людини у відношенні інших людей вважається необхідним або схвалюваним можливим варіантом [1, с. 5].

о поєднують у собі об'єктивні та суб'єктивні фактори. Більшість науковців вважають, що сутність соціальної норми розкривається через об'єктивні та суб'єктивні характеристики. Об'єктивний характер соціальної норми зумовлюється необхідністю підтримувати у суспільстві стабільність та порядок, потребами соціальних систем саморегуляції, необхідністю закріпити різні соціальні зв'язки, які постійно повторюються та виникають у процесі соціальної діяльності суб'єктів. Суб'єктивний характер соціальної норми обумовлений можливістю індивідів, соціальних груп усвідомити потреби суспільства у встановленні ціннісних еталонів поведінки та закріпити їх у різних правилах, приписах, знакових системах, сформувати певний рівень правової свідомості, який би відповідав рівню розвитку суспільства. Так, М. С. Кельман та О. Г. Мурашин наголошують на тому, що зміст соціальних норм зумовлений свідомо-вольовою діяльністю людей [9, с. 39]. Не всі вчені дотримуються подібної думки. М. І. Матузов та А. В. Малько зазначають, що соціальні норми виражають об'єктивно необхідні правила спільного людського буття [11, с. 211]. Але, точка зору про єдність об'єктивних та суб'єктивних начал є більш аргументованою. Соціальні норми виробляються людьми, а потреба в них диктується об'єктивною необхідністю. Суспільство не лише фіксує повторювані явища життя, а висуває судження про їх бажаність чи небажаність, користь чи шкоду і з урахуванням цього вирішується питання про те, як у певній ситуації люди можуть або зобов'язані себе поводити. Соціальні норми відображають рівень розвитку суспільства. В них яскраво відображаються особливості історичного розвитку, національна специфіка, загальнокультурні досягнення. У соціальних нормах одночасно сполучаються і суб'єктивні, і об'єктивні фактори. З одного боку, вони утворюються людьми і мають усвідомлено-вольовий характер, а з іншого – зумовлені дією об'єктивних закономірностей, що не залежать від людини [15, с. 106].

- мають системний характер. Щоб виконувати соціальне регулювання усі норми повинні узгоджуватися між собою, взаємодіяти, доповнювати одна одну, не вступати у протиріччя. Для соціальних норм характерні два види системних взаємодій – внутрішні (у межах окремої норми) і зовнішні (між різними системами соціальних норм, наприклад, між правом і мораллю). Регулюючи вплив однієї групи норм доповнюється, конкретизується іншими соціальними нормами.

- наявність певних наслідків за порушення соціальної норми. Норма ніщо без відповідного забезпечення. Кожне правило повинне мати специфічні гарантії. Порушення норми призводить до відповідних наслідків. Дотримання соціальних норм забезпечується свідомістю людей, а у необхідних випадках суспільним впливом. Якщо за порушення права застосовуються державні санкції, то інші соціальні норми забезпечуються санкціями недержавного, суспільного характеру.

Узагальнюючи виділені ознаки соціальних норм, можна дати таке їх визначення: соціальні норми – це правила поведінки у процесі взаємодії людей, які мають системний, обов’язковий та загальний характер, спрямовані на регулювання суспільних відносин, виконання яких забезпечується особистою свідомістю, суспільним впливом, а у разі необхідності – заходами державного примусу, що визначаються усвідомлено-вольовою діяльністю людей, а також досвідом історичного розвитку та національними особливостями.

**Висновки і перспективи подальших досліджень.** Аналіз поняття “соціальна норма”, характеристика специфічних ознак соціальних норм дозволяє відділити соціальні норми від інших регуляторів суспільних відносин, виявити їх різноманітні видові особливості. Особливе місце у регламентації суспільних відносин посідають норми моралі і норми права, які, володіючи загальними ознаками соціальних норм, мають свої специфічні особливості.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаємо в аналізі існуючих класифікацій соціальних норм.

**Література.**

1. Александров Н. Г. Юридическая норма и правоотношение / Николай Григорьевич Александров. – М., 1947.
2. Алексеев С. С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования / Сергей Сергеевич Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
4. Венгеров А. Б. Теория государства и права / Анатолий Борисович Венгеров. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.
5. Дюги Л. Общество, личность, государство / Леон Дюги. – Спб., 1914.
6. Ильин И. А. Собрание сочинений: Статьи. Лекции. Выступления. Рецензии (1906-1954 гг.) / Иван Александрович Ильин. – М.: Русская книга, 2001. – 560 с.
7. Ильин И. А. Собрание сочинений / Иван Александрович Ильин : [ в 4 т.] – М., 1994. – Т.4.
8. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский – М., 1961.
9. Кельман М. С. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, текстами) / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2002.
10. Лукашова Е. А. Право. Мораль. Личность / Елена Андреевна Лукашова. – М.: Наука, 1986. – 263 с.
11. Матузов Н. И. Теория государства и права : Учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 2004.
12. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / Петр Емельянович Недбайло. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 511 с.
13. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы / Петр Емельянович Недбайло. – Л.: Изд-во Львов. ун-та, 1959.
14. Нижечек В. И. Советское право в системе нормативного регулирования социалистических общественных отношений / Владимир Ильич Нижечек. – Иркутск: Восточно-Сибирское книжное изд-во, 1973. – 456 с.
15. Новгородцев П. И. Право и нравственность / П. И. Новгородцев // Правоведение. – 1995. - № 6.
16. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории / Евгений Михайлович Пеньков. – М.: Издательство “Мысль”, 1972. – 198 с.
17. Процевський В. О. Трудове право України: Навчальний посібник. / Віктор Олександрович Процевський. – Х.: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2006. – 264 с.
18. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука. – 2 вид., перероб. і доп.]. – К: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.